

PRIKAZ

Stojan Dimitrijević, Tihomila Težak-Gregl, Nives Majnarić-Pandžić, *Prapovijest, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naprijed, Zagreb, 1998., 390 str., 262 slike, 12 tabla, 12 karta i 2 kronološke tabele.

U hrvatskoj arheologiji se već duže vrijeme osjećao nedostatak velikih sintetskih djela koja bi prikazivala pojedina razdoblja ili pojedine aspekte ljudskog života kao što su to umjetnost, društvo, religija i ekonomija. Zbog toga se knjiga koju imamo pred sobom pojavila u pravom trenutku. Knjiga je zajedničko djelo Stojana Dimitrijevića, Tihomile Težak-Gregl i Nives Majnarić-Pandžić, profesora prehistorijske arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i izvrsnih poznavatelja prehistorijskog doba u Hrvatskoj i Europi.

Knjiga je izišla u ediciji *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj* koja treba prikazati umjetnost na tom području od prehistorijskog doba do danas. Projekt za izradu te edicije pokrenut je početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća. Prikaz prehistorijske umjetnosti tada je bio povjeren S. Dimitrijeviću i N. Majnarić-Pandžić. Projekt se brzo ugasio tako da je S. Dimitrijević napisao samo jedno poglavlje. Projekt je obnovljen tek u novije vrijeme. U međuvremenu je S. Dimitrijević umro tako da je umjesto njega uključena T. Težak-Gregl. Svojim opsegom ta knjiga je najveće sintetsko djelo iz prehistorijske arheologije objavljeno u Hrvatskoj i jedno od najvećih sintetskih djela iz povijesti umjetnosti prehistorijskog doba u Europi, i zbog toga zaslužuje veliku pozornost.

Knjiga ima proslav ediciji, zajednički uvod i tri poglavlja. Sva poglavlja su pisana čitko i jezgrovito, lijepim stilom, tako da je knjiga pristupačna i stručnjacima i širokom krugu čitatelja što je, uostalom, i cilj te knjige i edicije u cjelini. Poglavlja imaju i sažetke na engleskom jeziku. Tekstove u knjizi prati veliki broj kvalitetnih ilustracija u raznim tehnikama i dobrim dijelom u boji. Na kraju knjige nalazi se bibliografija, pojmovnik i kazalo.

Pojava te knjige zahtjeva i određene komentare njezinih poglavlja i ispravke i dopune nekih postavki u njima. Podimo redom.

Prvo poglavlje s naslovom *Paleolitik* napisao je S. Dimitrijević (str. 13-55). Na str. 369 piše da je tekst u tom poglavlju završen 1979., ali je to sasvim sigurno bilo već 1976., odnosno prije otkrića gravure na stijeni u pripečku Badnju u okolini Borojevića kod Stolca.¹ Naime, autor je na str. 49 napisao

---

¹ Đ. BASLER, Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija, Nova serija (dalje: GZM, A, NS), XXIX (1974), Sarajevo 1976., 5-13, T. III.

sljedeće: “*Zapanjujuće špiljsko slikarstvo, kao jedno od najsnažnijih obilježja magdalenijenskoga (magdalénien) razdoblja, jednako kao i sama ta kultura, ostaje do danas daleko od granica naše zemlje. Ista je situacija i sa sitnom, bogato rezbarenom koštanom plastikom te gravurama u kamenu.*” U poglavlju su sažeto prikazana paleolitička nalazišta i kulture u Hrvatskoj. U vrijeme kada je autor pisao to poglavlje, u Hrvatskoj, kao i u Bosni i Hercegovini koja s njom sačinjava geografsku cjelinu, nije bio poznat ni jedan primjerak paleolitičke umjetnosti. Autor je taj nedostatak nadomjestio općim prikazom europske paleolitičke umjetnosti. Ubrzo nakon završetka tog rukopisa došlo je do otkrića prvih primjeraka paleolitičke umjetnosti u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, ali ih autor nije uvrstio u svoj tekst zbog gašenja projekta na izradi te knjige, svoje angažiranosti na drugim poslovima i na kraju prerane smrti 1981.

Upućenog čitatelja mogu iznenaditi dvije stvari vezane za to poglavlje. Prva je svestranost S. Dimitrijevića koji je prije svega istraživao neolitik i eneolitik, ali je dao doprinos i u istraživanju i poznavanju mlađih prethistorijskih razdoblja, antičkog doba i ranog srednjeg vijeka, a kako to sada, poslije njegove smrti saznajemo, i paleolitika. Druga je ta da pisanje tog poglavlja svojevremeno nije ponuđeno Mirku Malezu, tadašnjem najboljem poznavatelju paleolitika u Hrvatskoj.

Budući da se od vremena pisanja teksta u tom poglavlju došlo do novih spoznaja o paleolitu u Hrvatskoj i Europi, bilo je sasvim opravdano dopuniti ga. Dopune su napravljene u bilješkama tako da izvorni tekst S. Dimitrijevića nije povrijeđen. Nigdje nije spomenuto tko je napravio te dopune, ali sam od N. Majnarić-Pandžić saznao da je riječ o Ivoru Karavaniću, koji je u novije vrijeme dao velik doprinos poznavanju paleolitika u Hrvatskoj. Međutim, te dopune se gotovo uopće ne odnose na samu umjetnost. Samo je u bilješci 35 spomenuta gravura na stijeni u pripečku Badnju kod Stolca, dok su izostavljene gravure na koštanim predmetima s istog nalazišta od kojih su neke nesumnjivo umjetnička djela,² gravura na stijeni u Pećini pod lipom kod Sokolca,³ kamena pačija figurica s Male gradine u Kulašima kod Prnjavora⁴ i prvi skromni primjerci paleolitičke umjetnosti u Hrvatskoj - gravure na koštanim i kamenim predmetima iz pećine Šandalje II. kod Pule.⁵

² Z. KUJUNDŽIĆ, Gravure na stijeni i gravirani ukrasi na upotrebnim predmetima - Badanj i Pećina pod lipom, GZM, A, NS, 44, Sarajevo 1989., 22-26, T. I i T. II.

³ IBIDEM, 26-29, Sl. 2.

⁴ Đ. BASLER, Paleolitsko nalazište Mala gradina u Kulašima, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, XII, Tuzla 1978., 14-15, T. VIII.

⁵ M. MALEZ, Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre, “Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju”, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 11/1, Pula 1987., 17, Sl. 22: 10.

Na kraju se S. Dimitrijević osvrnuo na mezolitik koji je u Hrvatskoj i nakon pisanja tog teksta još uvijek slabo poznat. To potpoglavlje nije dopunjeno novim podatcima, iako je u novije vrijeme otkriveno i iskopavano nekoliko mezolitičkih nalazišta. Isto tako, definirana je kastelnovijenska kultura kojoj su pripisana mezolitička nalazišta na istočnoj jadranskoj obali. Do danas u Hrvatskoj nije nađen ni jedan primjerak mezolitičke umjetnosti, ali ih možemo očekivati.

U poglavlju se nalazi i 12 tabli s izvrsnim crtežima paleolitičkih predmeta koje je nacrtao sam S. Dimitrijević, ali to su na žalost jedine ilustracije u knjizi uz koje nije naveden njihov autor.

Drugo poglavlje s naslovom *Neolitik i eneolitik* napisala je T. Težak-Gregl (str. 57-157). Autorica ističe da tek u neolitu pojam kulture dobiva pravi smisao i daje preciznu definiciju koja glasi: “*On označava prisutnost jedne plemenske organizacije, odnosno etničke grupacije na određenom teritoriju kojemu se mogu dosta pouzdano odrediti granice rasprostiranja. Ta je populacija imala jedinstvenu materijalnu i duhovnu kulturu, jednako društveno uređenje u užem smislu i vrlo vjerojatno zajednički jezik. Na taj način pojam kultura dobiva značenje današnjeg pojma etničke zajednice te postaje ekvivalent pojmu države, dakako bez državnog ustroja*” (str. 60). Ta definicija je u skladu s mišljenjima koja danas dominiraju u europskoj prehistorijskoj arheologiji. U Hrvatskoj se pojavila u pravom trenutku jer je nedavno za kulturu upotrebljen nebulozni naziv “arheološka prostorno-vremenska jedinica”,⁶ kulture su se počele tretirati isključivo kao keramički stilovi⁷ ili se imena svih kultura jednostavno stavljaju pod navodnike.⁸

U potpoglavlju *Danilska kultura* autorica se priklanja mišljenju da četveronožni ritoni s kosim otvorom i visokom prstenastom ručkom predstavljaju do krajnosti reduciran životinjski prikaz. Nedavno je Slaviša Perić iznio uvjerljivu postavku da ti ritoni zapravo predstavljaju vime sa sisama domaćih životinja.⁹ U tom potpoglavlju izostala je koštana igla s prekrasno izrezbarenim ovnom na vrhu nađena u sloju danilske kulture u Markovoj spilji

⁶ S. FORENBAHER, Vučedol: graditeljstvo i veličina vučedolske faze naselja, *Opuscula archaeologica* (dalje: OA), 19, Zagreb, 1995., 17.

⁷ S. FORENBAHER - T. KAISER, Grapčeva spilja i apsolutno datiranje istočnojadranskog neolitika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: VAHD), 92, Split, 2000., 19-21.

⁸ S. FORENBAHER, “Nakovana culture”: State of Research, OA, 23-24, Zagreb, 2000., 373-385.

⁹ S. PERIĆ, Kult-Rhytone der neolithischen Viehzüchter der Balkanhalbinsel, *Starinar*, Nova serija, XLVII, Beograd, 1996., 30-39.

na otoku Hvaru.¹⁰ Igla je pravo umjetničko djelo i jedan je od najljepših primjeraka te vrste u Europi i nesumnjivo je zaslužila biti donesena u toj knjizi.

U potpoglavlju *Hvarska kultura* autorica tu kulturu prikazuje po prostornoj podjeli koju je napravio Šime Batović, ali u bilješki 35 dovodi pod znak pitanja opravdanost izdvajanja smilčićke varijante. Bez obzira na to ograđivanje možemo sa sigurnošću tvrditi da je smilčićka varijanta te kulture neopravdano izdvojena, odnosno da se radi o kasnoj danilskoj kulturi. Treba kazati da je poznata ovnovska figurica iz Markove spilje na Hvaru¹¹ nacrtana iz perspektive iz koje se ne može jasno vidjeti što je u pitanju (Sl. 36). Također, ta figurica ne prikazuje samo ovnovsku glavu, kako to piše autorica, već cijelog ovna s naglašenom glavom.

U posebnoj potpoglavlju autorica je prikazala kasnu vinčansku kulturu (D faza) u hrvatskom Podunavlju čiji su nositelji tu bili potisnuti iz matičnog područja. Autorica smatra da kasna vinčanska kultura još uvijek pripada neolitiku. Međutim, nositelji te kulture se već od B2 faze intenzivno bave rudarstvom i metalurgijom bakra tako da od tog vremena tu kulturu zaista treba gledati kao eneolitičku.¹² Zbog toga je kasnu vinčansku kulturu u tom poglavlju trebalo prikazati skupa s eneolitičkim kulturama.

Vučedolskoj kulturi je na karti rasprostranjenosti (Karta VI) pripisano preveliko područje. Danas se pouzdano zna da se ta kultura nije prostirala na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu, u Sloveniji i Bačkoj.

Na kraju pregleda eneolitičkih kultura autorica se osvrnula na eneolitik na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu i u tom osvrtu zastupa pogrešne i brzo prevladane postavke S. Dimitrijevića, a ne uvažava čvrste i uvjerljive postavke Borivoja Čovića¹³ i Brunislava Marijanovića¹⁴ utemeljene na novijim istraživanjima.

¹⁰ B. ČEČUK, Kamene i koštane rukotvorine Markove spilje III, Arheološki radovi i rasprave, VIII-IX, Zagreb, 1982., 54, T. III: 18.

¹¹ Š. BATOVIĆ, Jadranska zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja (dalje: PJZ), II, Neolitsko doba, Sarajevo, 1979., T. XCVIII: 7.

¹² M. GARAŠANIN, Verspätetes Neolithikum, Spätneolithikum und beginnende Kupferzeit in Südosteuropa, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (dalje: GCBI), XXIX, 27, Sarajevo, 1991., 11-15 (uključujući i citiranu literaturu).

¹³ B. ČOVIĆ, Eneolitski supstrat, PJZ, IV, Bronzano doba, Sarajevo, 1983.; ISTI, Eneolitska žlijebljena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu, Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, Posebna izdanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XCV, Odjeljenje društvenih nauka, 27, Sarajevo, 1991.; ISTI, Vrpčasto ukrašena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu, Zbornik Milutina Garašanina, Starinar, Nova serija, XL-XLI (1989/1990), Beograd, 1991.

¹⁴ B. MARIJANOVIĆ, Ravliča pećina (Peć Mlini), GZM, A, NS, 35/36 (1980/81), Sarajevo, 1981., 49-54.; ISTI, Kasna hvarska-lisičićka kultura u eneolitu, Zbornik radova posvećenih

U prikazu eneolitičke umjetnosti izostala je bogato ukrašena bakrena sjekira iz Osijeka koja je najstariji primjerak umjetničke obrade metala u Hrvatskoj, a vjerojatno pripada vučedolskoj kulturi.¹⁵

Na kraju prikaza tog poglavlja iznosim tri primjedbe koje se tiču arheološke terminologije, odnosno nekih naziva koje koristi autorica, ali i drugi arheolozi u Hrvatskoj.

Naziv hvarska kultura nije potpun. Ta kultura je jedinstvena pojava u neolitiku jugoistočne Europe jer je u klasičnoj fazi sastavljena od dvije varijante - hvarske i lisičićke - čiji se ukrasni stilovi gotovo u potpunosti razlikuju. Zbog toga je naziv hvarsko-lisičićka kultura sasvim neophodan da bi se ta pojava točno definirala.

U potpoglavlju *Korenovska kultura* autorica kulturni krug kojem pripada ta kultura naziva linearnotrakastim, ali ukrase, po kojem je taj kulturni krug i dobio ime, linearnovrpčastim! Tako je djelomično odstupila od ranije terminologije kada je isključivo upotrebljavala naziv linearnotrakasta keramika.¹⁶ Naziv trakasta keramika (*Bandkeramik*) je i uveden da bi se ona mogla razlikovati od vrpčaste keramike (*Schnurkeramik*) na što je prije upozorila i sama autorica.¹⁷ O opravdanosti upotrebe oba pridjeva u arheologiji za nijansiranje razlika u keramici pisao je i autoričin otac, poznati hrvatski lingvist Stjepko Težak i to nesumnjivo po njezinim savjetima.¹⁸ Zbog toga je još više čudno da je autorica djelomično odstupila od ranije terminologije. Pretpostavljam da je autorica tako postupila zbog mišljenja koje trenutno prevladava u hrvatskom pravopisu prema kojem traka nije hrvatska riječ, već samo vrpca. Osobno sam se uvjerio kako lektori za hrvatski jezik pružaju žestok otpor upotrebi imenice traka, a u isto vrijeme dopuštaju upotrebu imenica koje su od nje izvedene kao što su trakavica i tračnica!¹⁹ Hrvatski lingvisti moraju

---

akademiku Alojzu Bencu, Sarajevo, 1991.; ISTI, Ljubljanska kultura na istočnoj jadranskoj obali, VAHD, 84, Split, 1991.; ISTI, Neka pitanja eneolitika istočnog Jadrana, Diadora, 14, Zadar, 1992.; ISTI, Vučedolska kultura na istočnoj jadranskoj obali, VAHD, 86, Split, 1994.

¹⁵ B. JOVANOVIĆ, Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije, PJZ, III, Eneolitsko doba, Sarajevo, 1979., 40-41, T. II: 1-3.

¹⁶ T. TEŽAK-GREGL, Kultura linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj. Korenovska kultura, Disertacije i monografije, 2, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1993.

¹⁷ IBIDEM, 3.

¹⁸ S. TEŽAK, Hrvatski naš svagda(š)nji, Zagreb, 1990., 134-135.

¹⁹ Isto tako lektori za hrvatski jezik pružaju otpor upotrebi imenica historija (i prehistorija), geografija, ekonomija, sistem i metal, a u isto vrijeme dopuštaju upotrebu imenica historiografija, geomorfologija (i geologija), ekonomist, sistematizacija i metalurgija. Posebno je neopravdana zamjena imenice metal imenicom kovina jer je metal puno širi

ili dopustiti upotrebu imenice traka ili pored imenice vrpca uvesti još jedan naziv i jasno definirati na što se oni odnose, ali se ne smiju različiti pojmovi nazivati istim imenom jer već sada dolazi do zbrke i nesporazuma! Isto tako, ne valja ići u krajnost, inače će “čisti” hrvatski prijevod za linearnotrakastu keramiku glasiti “crtnovrpčasta lončarija”!

U potpoglavlju *Vučedolska kultura* autorica kaže da neke vučedolske posude imaju na sebi široke trakaste (“vrpčaste”) ili tunelaste ručke (str. 143). Međutim, ti nazivi nisu sinonimi. Pod tunelastim ručkama treba podrazumijevati ručke koje se nalaze ispod sferne površine posude, a njih, koliko je poznato, nema u vučedolskoj kulturi, već npr. u razvijenom eneolitiku na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu.²⁰ Istina, široke trakaste ručke također podsjećaju na tunel, ali ako za njih upotrijebimo naziv tunelaste, postavlja se pitanje kako ćemo nazvati ručke koje se nalaze ispod sferne površine posude. Istim nazivom ne možemo. Dakle, kriterij za određivanje tunelastih ručki je njihov položaj na posudi, a ne širina trakastih ručki.

Treće poglavlje s naslovom *Brončano i željezno doba* napisala je N. Majnarić-Pandžić (str. 159-369). Autorica je u uvodu sjajno objasnila značenje i smisao prehistorijske umjetnosti. Autorica ističe da današnje shvaćanje umjetnosti i suvremena valorizacija umjetničkog stvaralaštva, kao i cijena na kojoj se nalaze ostvarenja tzv. primijenjene umjetnosti, olakšavaju izbor predmeta koji trebaju ilustrirati temu te knjige. Inače, mnogi od njih ne bi izdržali kritiku kao umjetničko djelo, ali europska prehistorijska umjetnost zahtijeva upravo takav suvremeni pristup u vrednovanju. Uglavnom se susrećemo s dva lica umjetničkog izraza: dekorativnom umjetnošću, najčešće apstraktnom i nefiguralnom, i primitivnim figuralnim oblikovanjem koje se kreće od krajnje stilizacije do svojevrsnog realističnog prikazivanja s pojedinim naturalističnim akcentima. Vrlo rijetko susrećemo prikaze naturalističkih scena. Autorica dalje piše da je magijski, odnosno kulturni sadržaj duboko proživljavao svaku tvorevinu koja ujedno predstavlja umjetničko djelo. Prehistorijsku umjetnost treba ocjenjivati mjerilima proizišlim iz stupnja razvoja svijesti stvaratelja u pojedinoj sredini, ali svakako i prema njegovim ekonomskim i tehničkim mogućnostima. Važnu ulogu ima i geografski smještaj iz kojeg je proizašlo umjetničko djelo, jer je unošenje stranih, naprednijih uzora često skretalo tijek umjetničkog razvoja u sasvim nove, neočekivane smjerove. U

---

pojam, a kovine su samo neki od metala. O opravdanosti naziva prehistorija pisat ću opširnije na drugom mjestu.

²⁰ Usporediti na primjer: A. MILOŠEVIĆ - B. GOVEDARICA, Otišić, Vlaka - praistorijsko nalazište u vrtači I, GCBI, XXIV, 22, Sarajevo 1986., T. II: 7-9; B. MARIJANOVIĆ, Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale, Lazaruša, Monografije, Svezak 2, Filozofski fakultet - Zadar Sveučilišta u Splitu, Zadar 2000., T. VII: 5.

prehistorijsko doba vrlo se rijetko susreće radost umjetničkog stvaranja lišena neke određene svrhe. Lik, motiv, simbol prikazuje određeni sadržaj, simbolizira neku temu, predstavlja mitski lik ili mitsko događanje, fiksira obredne propise i postupke. Prehistorijska umjetnost često je svedena na umjetnički obrt i ograničena tehničkim mogućnostima stvaratelja, a često se susreće povezana s tehničkim eksperimentiranjem. Jedna od bitnih crta prehistorijske umjetnosti u Europi očituje se u pokušaju da od realnog, prirodnog uzora često prelazi u apstrakciju. Često se događa da takvo umjetničko djelo ne odgovara našem smislu za estetiku; stvaratelju je bio važniji sadržaj i poruka, i u prvom je redu to želio jasno pokazati i učiniti prepoznatljivim. Lik zato često odražava načelo, pa su neke bitne crte naglašeno prikazane.

Na samom početku tog poglavlja susrećemo se s velikim terminološkim problemom. Autorica piše sljedeće: *“Prapovijesne zajednice nije uvijek lako definirati. Obično se u europskoj literaturi nazivaju kulturama, što je osobito podesno za starija razdoblja. U mlađim razvojnim fazama može se pratiti postupno formiranje etničkih zajednica i one su od sredine posljednjeg prapovijesnog tisućljeća često poimenice imenovane u antičkim izvorima. U novije se vrijeme češće uvodi termin kulturna grupa, kako bi se osjetili nosioci kulture i u samom razvoju”* (str. 167, bilješka 5). Taj problem je već duže vrijeme prisutan u južnoslavenskoj arheološkoj literaturi, tako da određenu pojavu neki arheolozi nazivaju kulturom, a drugi kulturnom grupom. Nema sumnje da nekim pojavama brončanog i željeznog doba, kao što su npr. kultura polja s urnama i halštatska kultura, odgovara naziv kultura jer su zauzimale veliki prostor i bile sastavljene od više regionalnih kulturnih grupa. Međutim, to ne znači da pojavama koje su zauzimale znatno manji prostor i nisu bile sastavljene od regionalnih kulturnih grupa, a imale su vlastiti razvoj, treba oduzeti naziv kulture. Tako se na sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, zbog geografskih karakteristika tog područja i složenih povijesnih procesa, tijekom kasnog brončanog i željeznog doba razvijalo nekoliko prostorno manjih kultura čiji su nam nositelji iz antičkih pisanih izvora poznati kao Histri, Liburni, Japodi, Delmati i Desitijati. Te pojave razlikovale su se i međusobno i u odnosu na prostorno velike kulture (kultura polja s urnama, halštatska, glasinačka i keltsko-latenska kultura) i zbog toga za njih treba izbjegavati naziv kulturna grupa. To što se pojedine kulture mogu vezati za određene etničke zajednice čija su nam imena poznata iz antičkih pisanih izvora nije dokaz da ih trebamo nazivati kulturnim grupama.

U potpoglavlju *Rano brončano doba* autorica prihvaća postavke S. Dimitrijevića o vremenskom i prostornom dodiru ljubljanske i cetinske kulture na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu. Prema njegovom mišljenju, u starijoj fazi ranog brončanog doba usko obalno područje s otocima pripadalo je kratkotrajnoj ljubljanskoj kulturi, dok je zaleđe pripadalo cetinskoj kulturi.

Međutim, danas je sasvim sigurno da ljubljanska kultura ne pripada ranom brončanom dobu već eneolitiku; da na istočnoj jadranskoj obali te kulture nema kao samostalne pojave; da elementi te kulture, koji su svedeni samo na ukrase na finom keramičkom posuđu, nisu zastupljeni samo na uskom obalnom području s otocima već i duboko u zaleđu, i da su elementi te kulture dugotrajna pojava.²¹

Posuška kultura nije vjerojatni nasljednik cetinske kulture kako to piše autorica (str. 174). Te dvije kulture su većim dijelom istovremene što se može vidjeti i u radu o posuškoj kulturi B. Čovića²² koji autorica citira.

Autorica na kronološkoj tabeli (str. 160) i u tekstu (str. 185) vezuje licensku keramiku samo za početak srednjeg brončanog doba iako ona uglavnom pripada mlađem dijelu ranog brončanog doba. U tekstu se ne spominju važna i poznata nalazišta pećina Vindija kod Donje Voće i Velika ili Mačkova pećina kod Goranca, obje u okolici Ivanca u Hrvatskom zagorju gdje se licenska keramika pojavljuje kao samostalna kultura i nalazi licenske keramike na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu. Autorica je dala veliki doprinos poznavanju licenske keramike i to joj je dobro poznata tema. Zato nema sumnje da se radi samo o propustima.

U potpoglavlju *Helenističko razdoblje na istočnom Jadranu* na slici 175 umjesto tlocrta liburnske gradine u Jagodnji Gornjoj zalutao je tlocrt gradine Pelginje na otoku Cresu.

Područja rasprostranjenosti pojedinih kultura nisu točno obilježena na kartama u tom poglavlju (cetinska i posuška kultura na Karti I, srednje brončano doba u srednjoj i južnoj Bosni na Karti II, srednjobosanska i južnobosanska(?) kultura na Karti III, srednjodalmatinska ili delmatska kultura na kartama IV, V i VI) što se moglo izbjeći.

Primjedbe iznesene u ovoj recenziji su zaista sitnice koje uopće ne umanjuju vrijednost te knjige kada je u pitanju prikaz same umjetnosti. Gledana u cjelini ta knjiga je kapitalno djelo trajne vrijednosti i zaslužuje svaku pohvalu.

Darko Periša

---

²¹ B. MARIJANOVIĆ, Ravlića pećina (Peć Mlini), 52-53; ISTI, Ljubljanska kultura na istočnoj jadranskoj obali, 215-242.

²² B. ČOVIĆ, Posuška kultura, GZM, A, NS, 44, Sarajevo, 1989., 94.